

Др Вера ГУДАЦ ДОДИЋ

ПОРТРЕТ ЖЕНЕ НА СЕЛУ У СРБИЈИ У ДОБА СОЦИЈАЛИЗМА*

АПСТРАКТ: У раду се идентификују чиниоци који су у време социјализма у Србији значајно утицали на положај жене на селу и у сеоској породици. Указано је на поједине сегменте свакодневице сеоске жене и на неке од разноврсних показатеља који је откривају. Трагано је за променама у приватности, породичном животу жене на селу, те родним улогама у оквирима социјализма.

Кључне речи: жена, село, Србија, социјализам, породица, патријархат

Пракса социјализма није била иста све време постојања партијске државе у Југославији, различите фазе у њеном развоју и друштвене промене одсликавале су се и на свакодневни живот жене. Друштвени статус жене на селу у Србији током друге половине двадесетог века и њену свакодневицу детерминисали су и обликовали различити чиниоци и противуречни утицаји.

Међу факторима који су се најснажније преламали на положај жене на селу и у сеоској породици после Другог светског рата, и који доприносе његовом разумевању, били су: однос државе према пољопривреди и сељаштву у склопу укупног развојног модела друштва, еманципаторска идеологија Комунистичке партије према жени и често непољуљан патријархат и традиција као стожер живота на селу. У стварности сеоске жене, сусретале су се многе друштвене контрадикторности.

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Егалитарност мушкарца и жене, коју је социјалистички поредак на нивоу начела прокламовао, од самог почетка је промовисана као једна од упоришних тачака модернизације целог друштва. Промена правног положаја жене, тј. дефинисање предуслова и законских поставки родне равноправности учињено је већ у првим послератним годинама. Равноправност у наследном и породичном праву, политичка права, право на рад и једнаку плату за исти рад, права из домена социјалне заштите жена – тековине су које се на овим просторима везују за социјалистичку власт.

Аграрна и економска политика социјалистичке државе после рата одредила је сељаштво као ону привредну снагу која је највећим делом стварала и из чије производње је црпљена државна акумулација. Тежњу да се у сиромашној, аграрној земљи оствари убрзани развитак, и то на плану укупног привредног развоја, партијска држава је конкретизовала у протезирању индустријализације, са максималним улагањем у индустрију, на рачун пољопривреде. Положај сељака био је дефинисан том политиком и све промене у њој одражавале су се на економски и политички статус сељаштва.

Преображај пољопривреде и села, у контексту друштвених промена уоквирених социјализмом, као и конкретне мере које је држава спроводила на селу,¹ рефлектовале су се и на живот жене. У склопу настојања партијске државе да протезира колективистички својински однос у пољопривреди,² испрва с крајњом обазривошћу и постепено, а од 1949. године и свом силином апарата тоталне моћи којом је располагала, били су и покушаји да се у сељачке радне задруге укључи што више жена. У марту 1945. у жабаљском срезу жене су основале једну од првих сељачких радних задруга у Војводини.³ Све послове обављале су саме, а до краја те године оствариле су око 2.200 радних дана. Штампала је о овим примерима радо извештавала стварајући представе о жени на селу, задругар-

¹ Аграрна политика пролазила је кроз различите фазе, које су прилагођаване економским условима и политичким приликама. У прво време, на неповољан економски положај сељака утицале су мере обавезног откупа пољопривредних производа, политика цена, прогресивно опорезивање и друго.

² Форсирано стварање сељачких радних задруга посебно је било наглашено током 1949. године, али их је држава, уз покушаје реорганизације, одржавала до 1953. Тада је напуштен колхозни модел у организовању пољопривреде. Од тог времена смањен је државни интервенционизам у пољопривреди.

³ Самоиницијативно формирање сељачких радних задруга у Војводини везује се за колонисте и сиромашније сељаке. У прво време у сељачке радне задруге укључивале су се и удовице.

ки, као пожељну слику. У времену колективизације пољопривреде Антифашистички фронт жена⁴ је за један од својих основних задатака формулисао што масовније укључивање жена у задруге. Да би задругарке имале помоћ у чувању и нези деце, те тако добиле време за рад на пољопривредним пословима, организована је и школа за дечије неговатељице у сељачким радним задругама. Почетком 1948. у школи је било око 70 жена и девојака.⁵ У неким радним задругама отворане су установе за чување деце, али су се временом гасиле и затварале.⁶

Многи сељаци су на различите начине пружали отпор колективизацији. Некада би им се придружиле и жене. Активности жена најчешће су се сводиле на агитовање, „ширење парола“ против сељачких радних задруга.⁷ Ангажовање жена у отпору колективизацији превазилазило је вербалне нападе. Примери из појединих крајева у земљи сведоче о томе да су жене физички насртале на „представнике народне власти“ и председника задруге. Забележени су и случајеви да се сељаци и њихове жене сукобљавају са задругарима који су кретали на обрађивање земље која је после арондације припала задругама.⁸ Од колективизације на селу убрзо се одустало.

Истовремено са увођењем уставних и законских гаранција о правној једнакости жене, у социјалистичкој држави је постојала и пракса „револуционарног законодавства“. Оно се у суштини сводило на репресивно законодавство према појединим категоријама становника.⁹ Управо у првом послератном раздобљу, када је држава елиминисала правне одредбе из претходних времена којима је била легализована дискриминација жене, права и слободе човека и грађанина била су кршена на различите начине. То је било вре-

⁴ Основана током рата, 1942. године, ова масовна друштвено-политичка организација жена постојала је до 1953, када је укинута.

⁵ В. Гудац Додић, „Анализа текстова о жени у листу Политика 1945–1953“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, Београд, 1998, стр. 401, 402.

⁶ Према писању *Слободне Војводине*, јануара 1950, у 26 срезова по Војводини је у СРЗ било уписано 18.632 жене, док их је у земљорадничким задругама било 66.608. Г. Стојаковић, „Антифашистички фронт жена Југославије (АФЖ) 1946–1953: поглед кроз АФЖ штампу“, *Род и левица*, циклус трибина, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2012, стр. 30.

⁷ Архив Србије, (даље АС), Комисија за село, к. 2, Извештај о раду на omasовљавању и стварању СРЗ, 14. V 1949.

⁸ В. Гудац Додић, „Колективизација у Југославији, узроци и последице“, *Истраживања 19*, Нови Сад, 2008, стр. 152.

⁹ М. Митровић, „Жене и репресивно законодавство у Србији 1944–1952“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, стр. 41–53.

ме у којем је Комунистичка партија била окренута стабилизацији и учвршћивању своје политичке владавине, време разрачунавања државе са људима који су сматрани непријатељима политичког поретка, са политичким противницима и онима који су заговарали другачија политичка решења, са лицима која су квалификована као „класни противници“, „шпекуланти“, „лица која не испуњавају обавезе према држави“ итд. У првим послератним годинама целокупан правни систем био је подређен интересима „револуционарне власти“ и партијске државе, што је у пракси сужавало грађанска права. Непоштовање основних права је било видљиво, поред осталог, током реализације привредних мера државе. То се првенствено односи на спровођење мера аграрне политике на селу, када су нарушавана права и елементарне слободе људи, посебно током 1949. и 1950. године.¹⁰

Таква репресија није мимоилазила ни жене,¹¹ а истраживање мањег узорка у Србији показује да су се и оне налазиле пред комисијама за ратне злочине, на судовима части, на селу су кажњаване због неизвршавања привредних државних мера, пре свега везаних за обавезни откуп пољопривредних производа, проглашаване су за информбироовке. „Патријархални положај жене је, међутим, доприносио да су оне биле обухваћене овим мерама у далеко мањем броју од мушкараца.“ Жене углавном нису поседовале имовину, нису биле „основни носилац домаћинства“ тако да је репресивно законодавство примењивано на знатно мањи број жена.¹²

Наслеђене, патријархалне вредности, традиционални морал, обичаји и правила понашања која су налагали, дуго су на селу имали велику моћ. Живот на селу понекада је био далеко од утицаја идеологије и званично прокламоване, начелне родне равноправности. Стварност и свакодневица сељанке често је била регулисана обичајним нормама и традиционализмом, а промовисана еман-

¹⁰ Промовисањем државних интереса и циљева привредне политике као централног, општедруштвеног интереса, у пракси су релативизована лична и грађанска права. До педесетих година политичко насиље је било израженије него у другим раздобљима владавине Комунистичке партије у Југославији.

¹¹ Приказујући искуства жена - политичких затвореница на Голом отоку, из времена сукоба са Информбироом, Рената Кирић је записала: „Парадоксално или не, једна од првих тековина женске политичке еманципације у новој државној заједници, била је њихово равноправно укључивање у казненоправни сустав кажњавања политичких затвореника“. Р. Ј. Кирић, *Дом и свијет*, Загреб, 2008, стр 88.

¹² М. Митровић, *н. д.*, стр 53.

ципаторска идеологија социјалистичке државе тешко је допирала до ње.

За сељанку је породица била централно место живота. Сопствени идентитет пројектовала је и утапала у децу, мужа, живела је за њих.

Живот сеоске жене¹³ значајно се разликовао од живота жене која је живела у граду, услед изражених супротности између градских и сеоских средина. Проблеми провинције, поготово села у заосталим крајевима, послови које су жене обављале, услови у којима су живе и становале, често су драстично одударали од живота у граду, условљавајући оштре разлике у начину живота жена. Обичаји су више чувани на селу него у граду, у селу су имали снажан утицај, понекад и снагу закона. Повезаност са прошлошћу и традицијом код сеоских жена била је наглашена. Чување старих народних обичаја и схватања имало је посебно снажан утицај на женску децу. Старије генерације, првенствено баке, унукама су преносиле свој вредносни код и начин размишљања заснован на патријархалном наслеђу. Сељанка је још дуго била утопљена у традиционални морал.

Положај жене у сеоској породици у Србији није био исти у свим крајевима. У сваком случају, живот жене на селу био је специфичан и тежак. Систем норми и понашања својствен патријархалној идеологији имао је већи значај и утицај на селу него у варошима и по градовима. Жена је често била оптерећена до крајњих граница радом на њиви и у пољу, пословима око стоке, уз то је обављала све кућне послове, водила домаћинство, гајила децу и бринула о њима. Одмора за њу готово да и није било. У руралним срединама опстајао је патријархални културни образац, а закони су често били потиснути пред обичајним правом. Патријархални односи, очувани у многим сеоским породицама, формирали су идентитет жене, везујући је, пре свега, за породицу, родитељство, рад у кући и на њиви. Домаћинство, послови у кући и васпитавање деце у потпуности су били препуштени женама.¹⁴

Жене су на селу масовно радиле у пољу, учествовале у многим пољопривредним радовима, а током послератних година све ви-

¹³ У овом раду није указано на сву разноликост свакодневице жена у појединим деловима Србије, планинским селима, равничарским крајевима, развијенијим или заосталим подручјима, која је била веома изражена, већ на неке опште показатеље и карактеристике живота жене на селу.

¹⁴ М. Исић, В. Гудац Додић, *Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током двадесетог века*, Београд, 2011, стр. 117–120.

ше су се ангажовале у пољопривредној производњи. Интензивније бављење жена пољопривредним пословима било је условљено миграцијама претежно мушког становништва са села у градове, које је подстицала убрзана индустријализација. Почетком шездесетих година жене су у укупном броју активног пољопривредног становништва чиниле 41,5%. У многим сеоским домаћинствима оне су биле једина радна снага у пољопривредној производњи. То је карактерисало углавном она домаћинства у којима су мушкарци били запослени у индустрији и другим делатностима.¹⁵ Процене су биле да у 30% сеоских домаћинстава жене чине главну радну снагу у пољопривреди. У селима смештеним у непосредној близини градова тај проценат је био још већи. Ту су жене чиниле и до 65% активног пољопривредног становништва.

Пораст учешћа жена у пољопривредној производњи био је приметан у свим сеоским подручјима у Србији, и тамо где пре рата није било жена пољопривредних произвођача или их је било веома мало. Тако је на Косову учешће жена у активном пољопривредном становништву повећано са 18,4% у 1953. години на 29,2% у 1961.¹⁶

Такав тренд настављен је и наредних година и посебно је био карактеристичан за мешовита домаћинства.¹⁷

Ограничена економска самосталност жена, упркос високом учешћу у пољопривредној производњи, била је, поред осталог, условљена чињеницом да су оне ретко биле власнице земље и друге имовине. Ретко су располагале новцем и одлучивале о томе како ће се трошити, што је било у складу са њиховим општим положајем.

¹⁵ Мешовита домаћинства углавном су заступљена у приградским насељима. Таква домаћинства нису била ретка. Многе сеоске породице су имале чланове који су били запослени ван пољопривреде. Доходак који су на тај начин остваривали често је био већи него онај који су имали од пољопривреде и рада на сопственом имању. Обично су се у граду запошљавали мушкарци, док су жене остајале на пољопривредном газдинству и на њему производиле претежно за потребе своје породице. Историјски архив Београда, (даље ИАБ) Градска конференција ССРН, Конференција за друштвену активност жена, к. 5, Друштвени положај жене на селу, 1966.

¹⁶ АС, Ћ-75, ф. 92, Конференција за друштвену активност жена Србије, Неки актуелни проблеми у вези са друштвеним положајем жена на селу, Београд, 1962.

¹⁷ Од укупног броја домаћинстава која су статистички регистрована, седамдесетих година, око 45% пољопривредних газдинстава имало је и сталне приходе од рада ван газдинства. Архив Југославије (даље АЈ), Савезна конференција ССРНЈ, 142, 468, Нека актуелна питања друштвено-економског положаја жене у пољопривреди и на селу, Београд, 1977.

Живот жене на селу обликовало је традицијом оковано правило да жена мора да слуша мужа.¹⁸ Родне улоге у породици, дефинисане у прошлости, одговарале су односима у патријархалној породици и доминацији мушкарца над женом.

Брак се на селу углавном склапао из интереса, економских рачуница, а одлуку о томе често су доносили родитељи. У сеоској популацији на брак се гледало као на прилику да се повећа имање. Долазак снаје за укућане је, у руралним срединама, значио и долазак нове, свеже радне снаге. Уз девојку се и даље давао мираз. То је био велики терет за породицу девојке која се удавала. „Путем мираза врше се најразличитије уцене родитеља девојке и доводи често до економског упропашћавања мање имућне породице.“¹⁹ Мираз се по селима дуго задржао, у послератном раздобљу попримао је различите видове, који су се временом „мењали и модернизовали“.²⁰ Педесетих и шездесетих година двадесетог века, девојке су у мираз²¹ доносиле шиваће машине, кревет, сто, столице и др. Осамдесетих, често су доносиле спаваће собе, што је тада било веома популарно, или пак новац у тој вредности.²² Током друге половине двадесетог века, до краја осамдесетих, девојке су у форми мираза и као своју девојачку спрему доносиле намештај и друге предмете за кућу, али и веш, који су често саме шиле и везле.²³ Обичај давања мираза ћерки приликом удаје представљао је неку врсту замене за наследство.²⁴

Сачувана документација из различитих извора²⁵ сведочи да је у неким крајевима постојала продаја женске деце, удаја ве-

¹⁸ АЈ, Кабинет председника Републике, II-2/16, к. 39.

¹⁹ АЈ, КПР, II-2/16, к. 39.

²⁰ АС, Ћ-75, ф. 92, Конференција за друштвену активност жена Србије, Неки актуелни проблеми у вези са друштвеним положајем жена на селу, Београд, 1962.

²¹ Разлика између мираза и девојачке спреме која је постојала у време када се мираз појавио постепено је нестајала, па су се та два садржаја најчешће обједињавала у једном термину. Стриктно разграничење би појам мираз довео у везу са непокретностима, а спрему са покретном имовином. Ј. Ђорђевић-Црнобрња, *Наслеђивање између обичаја и закона, с посебним освртом на област Врања*, Београд, 2011, стр. 160.

²² Ј. Ђорђевић, „Ко кога наслеђује? врањски крај у другој половини двадесетог века“, *Култура у трансформацији*, Зборник радова Етнографског института САНУ, 23, Београд, 2007, стр. 55.

²³ А. Павићевић, *На удару идеологија. Брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006, стр. 295.

²⁴ О томе шире видети: Ј. Ђорђевић-Црнобрња, *Наслеђивање између обичаја и закона, с посебним освртом на област Врања*, стр. 164.

²⁵ АЈ, КПР 837, II-2/16.

ома младих девојака, девојчица за старце. У другим срединама, међутим, супротно томе женили су још недорасле мушкарце, дечаке са старијим женама. Млади момци су склапали бракове пре одласка у војску. Појава куповине девојака на селу посебно је било на Косову. Продаја и куповина девојака урушавала је настојања државе да ублажи друштвену неравноправност жене и сведочила колико је некада свакодневни живот на селу био у супротности са сваком идејом модерности.

Бракови малолетника били су учестали, у послератним годинама бивало их је све више. По правилу, такве брачне заједнице лако су се раскидале и биле су веома нестабилне. На селу су многе младе мајке остајале саме са децом, што је била једна од последица раскида малолетничких бракова.²⁶ Чести су били тзв. дивљи бракови на селу, односно животне заједнице лица које нису законски регистроване, невенчаних парова.

Избор брачног партнера под контролом родитеља и у складу са њиховом вољом, као саставни део патријархалних односа, био је присутан у Србији и у послератном раздобљу. У различитим деловима такви, договарани бракови нису били једнако заступљени и карактеристични за све средине. Свакодневни живот некада је брисао јасну границу између бракова које су уговарали и на које су одлучујуће утицали родитељи и оних које су бирали будући супружници. Постојале су и неке прелазне форме, када је контрола родитеља над склапањем брака била присутна у већој или мањој мери. Истраживања која су обухватила становнике из дванаесет различитих насеља (села, већих села, варошица и градова)²⁷ у различитим рејонима на територији уже Србије указала су на неке тенденције. У узорку од 3.141 особе, њих 24,7% одговорило је да нису сами бирали свог супружника, већ су то учинили њихови родитељи. Они су се чешће уплитали у брачне изборе када су удавали ћерку (29,5%) него када су женили сина (19,6%). Разлике су постојале и у зависности од тога где су родитељи и њихова деца

²⁶ Током 1959. године на територији Србије рођено је око 10.000 деце малолетних мајки.

²⁷ Анкетирани су становници из различитих рејона по Србији. Били су из Ваљева, села Поскурице код Крагујевца, варошице Ковачевац код Младеновца; Краљева, села Драмиће код Новог Пазара и Чићевца код Сталаћа; у источној Србији, Бора, села Вирине код Ћуприје и Грљана код Зајечара и у јужној, Ниша, села Бошњаце код Лебана и Дољевца. *Патријархални и савремени видови избора брачног друга на подручју уже Србије*, Хрватски државни Архив, Загреб, (даље HR-NDA-1234), Конференција за друштвену активност жена Хрватске, 1943–1990.

живели. „Значајно више родитељи на селу бирају брачног партнера своме сину, односно кћери него они у граду.“²⁸ Најчешће су деци бирали партнере родитељи из пољопривредних домаћинстава, потом из мешовитих домаћинстава, а најмање из оних чији се чланови нису бавили пољопривредном производњом. Уколико су будући супружници били школованији утолико је опадало директно уплитање родитеља у избор брачног партнера. Чињеница да су родитељи бирали животне сапутнике чешће својим ћеркама него мушкој деци, и то више на селу, још једном сведочи да је патријархат, односно поједине његове манифестације, највише погађао жене на селу. Треба рећи, међутим, да су се у послератном раздобљу такви избори значајно смањивали и нагло губили.

Истраживање које је третирано избор брачног партнера, спроведено на селу у Србији педесетих, показало је да су мушкарци бирали супруге из свог сеоског окружења, док су девојке сматрале да је пожељније удати се за неког ван аграрног сектора.²⁹

Статус сељанке није се много променио ни по питању прекида брачних веза и развода. Број развода на селу бивао је све већи, али то није било последица урушавања доминантног образаца те промењеног односа жене према супругу, браку, брачним обавезама. Разводи су најчешће били условљени одласком мужа из села и напуштањем породице, жене и деце.³⁰

Немање деце је на селу био један од уобичајених разлога за прекид брачне везе.³¹

Након сеоског развода, жену која је углавном остајала без ичега, без сопствених извора финансирања и без издржавања од бившег супруга, често родитељи нису прихватили назад. После развода ћерке, они нису увек примали у свој дом ни унуче, те су разведене жене остајале и без своје деце.³²

Изразито негативан однос према ванбрачно рођеној деци у сеоским срединама одсликавају и многа погрдна имена којима су била обележена и називана. Конзервативизам и неподељена

²⁸ HR-HDA-1234.

²⁹ K. Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu, analiza jedne kulture koja nestaje*, Београд, 2002, стр. 447, 448.

³⁰ АС, б-75, ф. 92, Конференција..., Неки актуелни проблеми у вези са друштвеним положајем жена на селу.

³¹ Џ. М. Халперн, *Српско село, Друштвене и културне промене у сеоској заједници 1952–1987*, Београд, 2006, стр. 186.

³² И. Добривојевић, „Слика једног друштва. Животне прилике на српском селу“, *Историја двадесетог века*, 2/11, Београд, 2011, стр. 155.

јавна осуда сеоске средине, оговарања, разне забране, доводили су невенчане мајке у веома тежак друштвени положај, те понекада доприносили очајничким поступцима тих жена, чедоморству. Инкриминисање неударних мајки и јавни презир условаљавали су и доводили до напуштања тек рођене деце. Ванбрачно рођење је, по селима у Србији, још увек велика срамота.³³ Чаршијске приче и генерално негативан однос према мајци ванбрачног детета задржали су се на српском селу и у другој половини двадесетог века. Да је таква друштвена пракса истрајавала, сведоче и записи из педесетих година, из којих се види да родитељи према својој деци из ванбрачних веза и из разведених бракова, „па и када су комунисти“ понашају веома неодговорно, на различите начине избегавају да им дају издржавање, или их се одричу. Чедоморства је у Србији било и у послератном раздобљу.³⁴ Неки судови одбијали су да истражују очинство,³⁵ мада су таквим судским поступцима жене на селу ретко прибегавале и избегавале их. Искуства неударних мајки сведочила су о понижењима која су доживљавале и различитим осудама јавности. Упркос повећаном броју ванбрачно рођене деце, она углавном нису имала исти друштвени статус као деца рођена у традиционалној породици.³⁶ Амбивалентан однос према неударним мајкама постојао је и међу комунистима. Третман жене која је родила децу ван брака показивао је њену инфериорност, откривао сву конзервативност сеоске средине.

Законодавство социјалитичке државе није могло да промени устаљене форме наслеђивања на селу, по којима су женска деца била у другом плану и наслеђивала своје родитеље само онда када није било мушке деце. Систем наслеђивања карактеристичан за прошла времена, готово нерпромењен дуго је опстајао. Неокрњена традиција одсликавала се управо у овом сегменту живота жене на селу.

Развитак села утицао је и на сеоску породицу и живот жене. Две деценије по ослобођењу, међутим, већина жена на селу месила је хлеб у кући, доносила воду за пиће и кућне потребе из бунара. Сељанке су, мада ређе него раније, саме ткале, а производи тек-

³³ М. Новаков, „Однос према неплодности и ванбрачном рађању у српском селу“, *Социолошки преглед*, бр. 2, 2010, стр. 342–346.

³⁴ Чедоморства су се углавном дешавала на селу. У извештају АФЖ-а из 1949. године констатовано је да чедоморство „у великој мери постоји“. ИАБ, Конференција..., Стање дечије заштите у Београду, 1949.

³⁵ АЈ, АФЖ, 141, 33, Извештај о стању дечије заштите у ФНРЈ, 1948.

³⁶ АЈ, ССРНЈ, 142, А-471, 1966.

стилне индустрије за многе од њих били су недоступни. Масовнијег коришћења конфекције, према документацији с почетка шездесетих година, још увек није било. У многим селима није било установа за дневни боравак деце, па ни оних које би биле повремено, сезонски организоване у време највећих радова на пољима.

Недовољна заступљеност продавница, пекара, месара, ресторана, па чак и чесми и јавних купатила, била је карактеристична за сеоске средине. Наглашене су биле разлике у појединим подручјима и крајевима по Србији, али и у оквирима једне исте општине. Приградска села су била у повољнијем положају. Утицај града и градског начина живота ту је био најјачи. Постојали су, међутим, велики парадокси у организацији живота. Забележено је да у појединим приградским селима има више аутомобила него електричних пегли, више радио-апарата и телевизора него решоа и ваљаних шпорета.

Градња нових кућа³⁷ од солиднијег, тврдог материјала, није увек значила и квалитенији живот за њихове укућане, а нарочито жене. „Посебан је проблем што оне често и не служе за свакодневни живот породице, него онако намештене обично служе за госте и репрезентацију угледа и економске моћи домаћина, док чланови породице и даље живе у старим кућама, без основних хигијенских услова. Није ретка појава да у великим новим сеоским кућама нема воде, а купатила су права реткост. Дворишта око ових нових кућа су најчешће неуређена, прљава са неограђеним ђубриштима, пуна изливених фекалија из штала и импровизованих нехигијенских клозета.“³⁸ Поред веома ниског степена културе становања, примитивна схватања у многим сеоским срединама, као и недовољна свест о сопственим потребама и приоритетима рефлектовали су се и на свакодневни живот жене.

Квалитет живљења није био исти у свим селима и крајевима по Србији. Упадљиве су биле различитости у начину живота. Било је села у којима су њихови житељи, поред одржаваних и окре-

³⁷ До почетка Другог светског рата, на србијанском селу најчешће сеоске куће у којима се живело биле су чатмаре, у равничарским деловима и од набоја и ћерпича, а у брдовитим, брвнаре. М. Исић, *Сељанка у Србији у првој половини 20. века*, Београд, 2008, стр. 168.

³⁸ АС, ђ-75, ф. 92, Конференција..., Неки актуелни проблеми у вези са друштвеним положајем жена на селу.

чених кућа, водили бригу и о својој околини, баштама са цвећем, уређивали су дворишта.³⁹

Хигијенске услове живота на селу, који су често били испод сваког минимума, није било могуће променити све дотле док првенствено жене нису имале барем основна знања о здравственој култури и хигијени. Она су била претпоставка свим другим променама. Излаз из заосталости и конзервативизма у сеоским срединама, тражен је, поред осталог, у просвећивању жене. Концепт елементарног, најнужнијег едуковања и просвећивања одраслих жена и девојака на селу социјалистичка држава је реализовала путем бројних курсева који су одржавани из године у годину. Неки од њих били су веома амбициозни и имали велики значај за крајеве у којима су спроведени. Организоване су и масовне акције за здравствено просвећивање жена на селу, посебно у заосталим крајевима.⁴⁰ До 1953. године, већину је осмислио и по селима реализовао АФЖ.

Предавањима, практичним вежбама везаним за хигијену, здравље, негу деце, исхрану, настојало се променити постојеће стање на селу, односно подићи ниво знања и обавештености сеоских жена. Велики број таквих курсева спроведених у првим послератним годинама постепено се смањивао и опадао. Тако је нпр. 1957. Главни одбор Црвеног крста организовао по Србији 4.173 курса и семинара са више од 64.000 полазница, Хигијенски завод Србије 1.119 са 15.000 полазница, Институт за здравствено просвећивање шест курсева са 500 полазница и 200 домаћичких течајева. Неколико година касније, 1961. у Србији су покренута 662 курса са нешто преко 14.000 полазница и то само у организацији Црвеног

³⁹ То је карактерисало староседелачка села по Војводини, делове Шумадије, крајеве око Шапца и Ваљева, нека села у ужичком и моравском крају, али и колонијална села на Косову. Од севера ка југу и запада ка истоку по селима је опадао квалитет живљења. И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 144.

⁴⁰ Велику хигијенско-здравствену акцију организовао је Главни одбор АФЖ-а Србије 1951. Акцијом је обухваћено пет најзаосталијих срезова на Косову, а трајала је месецима. Спроводио је око 200 чланица АФЖ-а, бабица и медицинских сестара, али и многе жене из места у којима се акција одигравала. Формиране екипе од по двадесетак чланова обилазиле су сваку кућу, па и оне у најзабаченијим деловима. Прегледане су труднице, а укућанима су даване сугестије и подучавани су о томе како да негују децу, одржавају хигијену, припремају храну. Кречене су куће, пробијани прозори на многима од њих, рушени су нехигијенски клозети и прављени нови итд. Екипе су обишле око 9.000 кућа. Исте године на подручју уже Србије организовано је још пет сличних акција здравственог просвећивања жена. ИАБ, Конференција..., к. 3, Извештај извршног одбора Централног одбора АФЖ-а од 3. до 4. конгреса.

крста. Основни разлог због којег је дошло до опадања тих курсева био је проблем њиховог финансирања, који нији био решен.

Такаве животне околности условиле су да најчешћа обољења сеоских жена буду управо последице нехигијене и одсуства неге у трудноћи и током порођаја. То су показивали подаци о њиховом лечењу. Почетком шездесетих годна тек нешто више од половине трудница (52,5%) користило је стручну помоћ бабице или лекара на порођају. Остале жене то нису имале и у великој већини биле су са села. Поређење са женама у Хрватској, где су мајке рађале децу без помоћи стручног лица у 24,7% случајева, или у Словенији у 1,7% случајева, открива суморну слику о животу пре свега сеоских жена у Србији. Појава тетануса код новорођенчади је била „у Србији већа него у свим другим републикама заједно“.⁴¹

Законом о основном осигурању пољопривредних произвођача, осим тога што је било предвиђено бесплатно коришћење услуга у диспанзерима и лечење деце до годину дана уз присуство мајке, за медицинску помоћ и негу у време порођаја предвиђено је да осигураник партиципира 30% од трошкова. Учешће у трошковима везаним за порођај у пракси је било различито. У неким комунама помоћ је пружана бесплатно, у другим је висина учешћа варијирала, али нигде није прелазила 30% од укупних трошкова. Скала у плаћању усаглашена је са величином фондова и конкретном ситуацијом у општинама.⁴²

Међу сеоским женама абортус је био веома раширен, упркос схватањима сеоске средине, која га је генерално осуђивала. Повећање броја извршених абортуса било је континуирано. Статистички подаци о броју побачаја указују на стални пораст. Либерализација абортуса, који је социјалистичко законодавство увело као још једну од слобода жене, смањивала је праксу илегалних прекида трудноће, присутну на селу још пре рата.⁴³

Анализирајући српско село на примеру села Орашца, педесетих година двадесетог века, амерички антрополог Халперн је забележио да је најчешћи начин регулисања рађања био прекид трудноће, да се о савременој контрацепцији слабо знало. Оптима-

⁴¹ АС, Њ-75, ф. 92, Конференција..., Неки актуелни проблеми у вези са друштвеним положајем жена на селу.

⁴² Исто.

⁴³ О раширености абортуса на србијанском селу и примитивним начинима на које је сељанка пре Другог светског рата прекидала трудноћу, често опасним по њен живот, видети у: М. Исић, *н. д.*, стр. 236–243.

лан број деце кретао се од двоје до четворо, поготово ако је првенац или другорођенче био дечак. Речи којима се један сељак обратио својој снаји пуно говоре: „Како то, родићеш још једно дете!? Па већ имам унука.“⁴⁴

Неписменост је највеће упориште имала на селу и то посебно међу женским становништвом.⁴⁵ Масовно организовани течајеви за описмењавање у великој мери су обухватили жене које су живеље у сеоским срединама. Полазнице алфаветских курсева су најчешће биле са села (70%). У време социјализма, неписменост становништва у Србији није била искорењена, али је значајно смањена. Многе девојке нису завршиле основну школу.⁴⁶ У сеоским срединама родитељи су некад пружали отпор описмењавању и школовању своје женске деце, јер су сматрали да им то за рад у пољу, на њиви и у домаћинству, дакле за улоге које су им намењене, није ни потребно. Упркос недовољном школовању, образовање је генерално било онај сегмент живота у којем су жене у другој половини двадесетог века учиниле помак у односу на прошла времена и претходне генерације. Тако су и девојке са села, више него раније, биле усмерене ка школовању на различитим нивоима. То је доприносило одласку девојака из родитељских кућа и, најчешће, напуштању села.

Учешће жена сељанки у органима власти и руководствима друштвено-политичких организација било је веома мало и поцртавало је њихову друштвену маргинализацију.⁴⁷ У месним одборима шездесетих је било 3,2% жена, 3% у задружним саветима итд.⁴⁸ Заосталост села и снажно деловање патријархата били су непремо-

⁴⁴ Џ. М. Халперн, *н. д.*, стр. 187.

⁴⁵ Социјалистичка држава сусрела се са високом неписменошћу становништва, великим разликама између градова и села, као и између мушког и женског становништва. У Србији је најмањи проценат неписмених жена био на подручју Војводине, а највећи на Косову.

⁴⁶ АЈ, 142, 468, Задружни савез Југославије, Београд, 3. 4. 1980.

⁴⁷ Учешће жена у органима власти у раздобљу социјализма, мада је варирано од године до године, генерално је било слабо. Примера ради, крајем четрдесетих и почетком педесетих година, и поред високог учешћа жена на изборима, њихова заступљеност у органима власти била је мала. У средским, градским и месним народним одборима проценат изабраних жена у Србији био је 7,5%. Подаци за 1952. годину откривају још неповољније стање јер је тада за среске, градске и месне народне одборе изабрано 2,08% жена. ИАБ, Конференција..., Извештај Извршног одбора Централног одбора АФЖ-а Југославије Четвртом конгресу.

⁴⁸ У сеоским партијским организацијама у Србији је 1962. године било 2,5% жена „непосредних пољопривредних произвођача“. АС, Конференција..., Неки актуелни проблеми у вези са друштвеним положајем жена на селу.

стива препрека друштвеној афирмацији жена на селу у послератном периоду.

Млади људи су масовно напуштали села. Све чешће су одлазили у већа насеља и градове. То су чиниле и девојке. Годинама су многе од њих после завршетка основне школе одлазиле у градове на даље школовање или пак да би се запослиле у услужним и другим делатностима. Малобројне девојке које су остајале на селу, а завршиле су основну школу, или макар неколико разреда, ни су могле снажније утицати на промену родних односа и начина живота сеоских жена.

Деаграризација и интензиван одлив радне снаге у градове, посебно мушке, довели су до тога да су жене са великим уделом биле ангажоване у пољопривредној производњи газдинстава и до феминизације пољопривредне делатности.

Економски развитак, технолошки прогрес и модернизацијски процеси допирали су и до сеоских подручја. У послератном раздобљу асфалтирани су и изграђени путеви, у многа сеоска домаћинства уведене су струја и вода, квалитетније и савременије су грађене зграде за становање. Многа села добила су школе, амбуланте, домове културе, поште, библиотеке, продавнице. Одевни предмети који су до Другог светског рата и у првим послератним годинама у великој мери шивени у оквиру газдинстава, били домаће израде, већ седамдесетих година масовно се набављају у продавницама, преко 80% одеће и ципела сеоско становништво куповало је у њима. Напредак се уочавао у различитим сегментима живота.

Многи показатељи, међутим, сведоче да процес модернизације сеоске породице и промене у том правцу нису једнозначне, нити су у потпуности превладале патријархални поредак. Свршетком социјалистичког раздобља, заједничка домаћинства и проширене породице нису реткост у сеоским срединама.

Према истраживању о породици и положају жене у руралној Србији,⁴⁹ у сеоским породицама у централној Србији још увек постоји патријархални систем односа. Манифестације патријархалности, посебно изражене у родним односима, у многим сеоским срединама могу се пратити на неколико нивоа. Резултати истраживања откривају високу заступљеност сложених облика породице, заједничких домаћинстава; у испитаном узорку породице

⁴⁹ Љ. Рајковић, *Породица и положај жене у руралној Србији*, Асоцијација за женску иницијативу, 2006, www.awin.org.rs. Истраживање је спроведено на узорку од 600 посматраних јединица.

нуклеарног типа чиниле су само 20,6%. Проширене породице претежно су усмерене на сроднике по мушкој линији, жене су углавном живеле у патрилинеарном браку. У оним породицама где није било мушке деце, у кућу је долазио зет, али и тада се имање најчешће преносило на њега, а не на ћерку. Посебно је неповољан однос према ванбрачној деци. Околност да су социјалистичким законодавством у првим послератним годинама укинута ограничења и по правима изједначена деца рођена у браку са оном рођеном ван брака, те да је дозвољено доказивање очинства, није променила много у реаговању сеоске средине. Истраживање показује да се на ту децу „гледа са презиром“, услед „ниског прихватања очинства“, и да је „однос према ванбрачној деци катастрофалан“.⁵⁰

Друга истраживања такође показују да реакције околине на ванбрачно рађење нису биле повољне ни крајем двадесетог века. Случај младе жене води нас у село удаљено од главног града тек седамдесетак километара. Неудата жена је родила дете и наставила да живи код својих родитеља, који су их прихватили. У сеоској средини, међутим, тај догађај наилазио је на осуду. Критици су били изложени посебно њени родитељи, који су у потпуности прихватили унуче и околности под којима се родило. „Већина сељана је сматрала да је девојка требало ,некако да се реши бремена` или да са њим, као што је раније био обичај, ,оде негде где је нико не зна`. Одговорност ванбрачних очева углавном нико не помиње, мада, када се постави питање, сви сматрају да би мушкарац у таквој ситуацији требало да се ожени мајком детета.“⁵¹ Однос сеоске средине према женама које су родиле децу ван брака рефлектује укорењена друштвена вредновања.

Обичајно право по селима још увек има велику снагу и ограничава право жене у наслеђивању. Имовину и кућу најчешће наслеђују синови, или браћа. Женска деца постају наследници онда када у породици нема мушке деце или у оним породицама у којима жене саме живе.⁵² Упркос законским прописима, готово пола века после установљавања правне једнакости жене у наслеђивању, још увек је присутна пракса која је онемогућава. Различита истраживања потврђују да је уобичајена пракса да се ћерке одричу свог дела имања у корист брата, односно онога који

⁵⁰ Исто.

⁵¹ А. Павићевић, „Брачни и породични живот“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2007, стр. 85.

⁵² Љ. Рајковић, *н. д.*

је остао у родитељској кући. Одступања од тога има, обично су везана за женску децу, сестре које живе у градовима и које се свог дела ређе одричу од оних које су остале на селу. Кућа се и даље најчешће преписује сину, а ћерки тек неки мали део имовине.⁵³ Процене да се припаднице женског пола одричу у веома високом проценту свог наследног дела, чак око 90%, наводе се и у истраживањима везаним за јужну Србију. Уколико нема мушке деце, већ су наследници само ћерке, наследство се дели на пола, односно на онолико делова колико има ћерки. Изузетак је случај у којем једна од њих са супругом и децом остаје у заједничком домаћинству са родитељима. Тада у пракси, она наслеђује целокупну имовину, или барем највећи њен део. То обичајноправно начело засновано је на устаљеном понашању да ћерка која остаје са родитељима треба да води бригу о њима, да их сахрани итд.⁵⁴

Све жене обухваћене наведеним истраживањем о положају жене у руралној Србији, као основни разлог заснивања брака наводиле су рађање деце и обезбеђење потомства. Након обезбеђења жељеног броја деце, при чему је рођење сина приоритет и њему се већ тада даје предност над женским дететом, основни начин регулисања фертилитета је прекид трудноће. За испитане жене, абортус је још увек доминантни вид контроле рађања, а контрацепција није прихваћена. Према броју намерних прекида трудноће, међу испитаницама је било највише оних које су имале четири или више абортуса.⁵⁵ У послератном раздобљу жене на селу рађале су мање деце него раније. Број деце, мада их је најчешће у породици било двоје, условљен је полом првог детета. У руралним срединама остали су непромењени ставови о пожељном полу детета. Рођење дечака за сеоску породицу било је посебно важно. Многе жене после рођења сина нису више рађале, односно уколико су као прворођено дете имале ћерку, одлучивале су се на још порођаја.⁵⁶

Током друге половине двадесетог века у сеоским породицама није се много тога променило у односу мужа и жене. Жене

⁵³ А. Павићевић, *На удару идеологија. Брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006, стр. 258. Ауторка је савремено србијанско село, поред осталог сагледала и на примеру села Дубона у северној Шумадији.

⁵⁴ Ј. Ђорђевић, *Ко кога наслеђује, врањски крај у другој половини двадесетог века*, стр. 53, 54.

⁵⁵ Љ. Рајковић, *н. д.*

⁵⁶ А. Павићевић, *н. д.*, стр. 260.

су укалупљене у своје традиционалне улоге у породици, па и онда када су запослене. Већа слобода коју у односу на претходне генерације жена сељанка има, није променила схватања да „мора да се зна ко је газда у кући“ и представе да је њена основна улога везана за „репродуктивну функцију“.⁵⁷

У социјализму давање мираза уз девојку било је уобичајена пракса, а тај обичај понегде се задржао и до данас. Деведесетих година, у условима економске кризе и сиромаштва, многи родитељи нису успевали да обезбеде ћеркама мираз приликом удаје.⁵⁸

Различит третман и друштвене неједнакости међу половима открива и развод на селу. Осуда жена које су се након развода поново удавале, а нису у нову брачну заједницу са собом водиле своју децу, остала је став сеоског јавног мњења до данас. Разлози који су довели до тога нису много утицали на разумевање сеоске средине, такве жене се и данас „посматрају као велике грешнице, које нису биле у стању да срећу своје деце ставе изнад сопствене“. Жене су након развода некада децу одводиле код родитеља, а у новије време све је више оних који прихватају своју разведену ћерку.⁵⁹

Друштвена неједнакост жене и њена потчињеност мушкарцу била је посебно изражена на селу. Начин живота, организација сеоске породице и свеукупан положај сељанки сведочи о томе да су жене на селу биле и остале друштвено маргинализоване. Време социјализма у Србији, упркос многим променама и трансформацијама, те модернизацијским помацима, није донело суштински преокрет вредносног система и представа у родним односима. Подршка коју је социјалистичка држава пружала женама манифестовала се на различите начине, кроз промењене законе, правну егалитарност, увођење бесплатног обавезног осмогодишњег школовања за сву децу и доступност школовања, популаризацију запошљавања и економске самосталности жене, многе социјалне олакшице и друго, али није била довољна да уруши патријархални поредак ствари и утиче на промену традиционалних улога, поготово у сеоским срединама. Партијархални систем вредности дуго је имао снажан утицај на породични и приватни живот жене на селу.

⁵⁷ А. Павићевић, *н. д.*, стр. 265, 266.

⁵⁸ Ј. Ђорђевић, *Ко кога наслеђује, врањски крај у другој половини двадесетог века*, стр. 55.

⁵⁹ А. Павићевић, *н. д.*, стр. 326.

Између традиционализма и односа који су из њега проистицали, елемената патријархата снажније присутних у руралним срединама и посебно у сеоској породици, те еманципаторских вредности новог поретка и учинака модернизације, у доба социјализма најтеже су се мењали традиционални обрасци живота на селу, а тиме и свакодневица жене.

Summary

Vera Gudac Dodić, Ph. D.

Portrait of a Woman Living in a Village in Socialism

Key words: *woman, village, Serbia, socialism, family, patriarchy*

During the second half of the twentieth century contradictory processes were taking place in the villages of Serbia. The ideology of women's emancipation which was part of the general modernization of society was often emphatically opposed to traditionalism during the socialist period. Among many factors that had an impact on the daily life and social status of women in agrarian communities specially significant were: policy of the party state on agriculture and village, emancipatory ideology regarding women and socialist legislature, however the patriarchal heritage was not insignificant. A woman's life in the peasant family was often regulated by customs and traditional norms. Tradition was reflected in many segments of life. Patriarchal elements could particularly be seen in the peasant woman's family and private life. The peasant women continued to be a marginalized social group.